

מגמות ויעדים בביקורת פנים-חרדית ומשהו על "החרדים החדשים"

... כי ידעתי נאמנה כי יסורי הבקרת יסורין של אהבה הן, שהם ממתיקין את כל גופו של המבוקר ומעמידים אותו על הדרך הישרה. אמנם כי בעניי ראיתי שני דרכים אל הביקורת...

יש מבקר שנתח כל ענין לנתחיו ויגלה את המחסורים אשר בתוכו, וכזקן מלא רחמים יחוס על הדבר המבוקר תחת שבטו... ויורה חטאי הבקורת בדרך התיקון אשר ילכו בה לשפר מעשיהם, ויחזק ידם ורוחם שלא לסוג מהענין הטוב בכללו...

אבל מדת הבקורת השניה מדה קשה היא ואי אפשר לעולם הספרות לעמוד בה; הוא שהמבקר יצא כגיבור, כאיש מלחמה בשם האמת, על זקן לא תחם עינו ונער לא יחון... יחכה על המבוקר שהוא בעצמו יטיב דרכיו... לבחור בעצמו דרך יותר נאה ומתוקנת.

(הראי"ה קוק, עיטור סופרים, א, ווילנה תרמ"ח, דף ט ע"א)

בתקופה האחרונה אנו עדים לתעשייה פורחת של "ביקורת החרדיות". במישור האידאולוגי, נשמעת ביקורת כנגד הקיצוניות הדתית של החרדים לסוגיהם, הימנעותם מעבודה, יחסם למדינה, הערצתם העיוורת לגדולי התורה, הצנזורה המחשבתית הנהוגה אצלם, הגיוגרפיה וצנזורה ספרותית ועוד שלל נושאים שהמשתף לרובם הוא ביקורת על סגירות ובדלנות יתר הגוררות בעיות שונות. במישור ההתנהגותי, נתקלים רבות בביקורת עממית על אורחות חיים לא מנומסים דיים, על חוסר דרך-ארץ והתנהגות לא הולמת במרחב הציבורי. במקומות המוניים יותר או בפורומים לא רשמיים ניתן לשמוע גם תרעומת בוטה יותר על דברים כמו הזנחה חיצונית, מלווה במגוון דימויים וביטויים המתארים את האדם החרדי בתור דמות לא נעימה במיוחד.

במאמרי אנסה לברר האם הביקורת כפי שהיא מוצגת לרוב, היא ביקורת שמטרתה לבנות או שמא להרוס.¹ אבחין בין שני סוגי ביקורת; יש הסבורים כי החרדיות בעייתית מיסודה, ומשכך יש לבצע בה רפורמות ותיקונים מרחיקי לכת. ביקורת הנובעת מעמדה שכזו אינה מכבדת את ערכי היסוד של החברה, אלא מתנגדת אליהם. בשל כך, היא אינה מכוונת לשמור על החברה מפני פגעים העלולים להשחית אותה, אלא מבקשת לשנות אותה באופן רדיקלי. למעשה, היא שואפת למצב שבו החרדיות כבר לא תהיה מה שהיא, אלא תאמץ לעצמה אורח-חיים שונה ומערכת ערכים אחרת. בשל כך, אף שמבקרים אלה מודעים בדרך כלל לכך שאין סיכוי שהצעות הרפורמה שלהם תתקבלנה, הם אינם מרפים מביקורתם או מנסים להציע פתרונות אלטרנטיביים; אין להם כל אינטרס שהחרדיות תתקן את עצמה, אלא שתבטל את עצמה. מאידך גיסא, יש ביקורת המכירה בערכים הגבוהים של החברה החרדית, ומתוך כבוד אליהם ומתוך שאיפה שהחברה תשיג מצוינות היא מציעה שיפורים ההולכים יד ביד עם ערכיה. מטרת ביקורת זו היא אכן להתייעל ולחתור למצוינות דתית.

סימן מובהק המבחין בין שני סוגי הביקורת הוא התייחסות לאותן הסיבות שמהן נובעת הבעיה העולה לדיון. אם המבקר לוקח בחשבון את הבסיס ואת השורש לבעיה שמציג, הרי שמטרתו לתקן ולבנות; אך אם הוא מתעלם מהם ואינו מייחס להם חשיבות, הרי יש לחשוש שמא אין כוונתו אלא לבטל ולשנות. ביקורת המתמקדת רק בבעיות של החברה החרדית ומתעלמת מכך שבעיות אלה הן פעמים רבות "מחירים" שהחברה משלמת על עקרונותיה, מלבד שהיא לוקה בכסות עיניים לא הוגנת, היא גם אינה יכולה להיות "ביקורת בונה".

הבחנה זו משקפת את נקודת ההסתכלות של המבקר - האם מדובר בביקורת "חיצונית" או בביקורת "פנימית". ביקורת חיצונית מסתכלת על החברה החרדית במבט השוואתי, בלי להבין ללבה ולערכיה. כך ניתן לבקר את הצייתנות החברתית בחברה החרדית מתוך עולם ערכי חילוני וליברלי הרואה באוטונומיה האישית את חזות הכל, ואינו מעריך סמכות בכלל וסמכות תורנית בפרט. ממילא, ביקורת זו לא תבחין בסיבות שמהן נובעת הצייתנות, והיא תתמקד בגינוי שלה בלבד.

* המאמר פורסם בקיצור באתר 'צריך עיון: חשיבה והגות חרדית' (iyun.org.il), בחודש אלול תשע"ז. ברצוני להודות למספר ידידים שהגישו את עזרתם המיוחדת, אם בעידוד ואם בביקורת, נוקבת אך בונה: חיים ולדר, מאיר פרומר, חנוך רוזנברג, יהודה שורץ. תודה מיוחדת לרב יהושע פפר ולאלוהיו לוי מ'צריך עיון' שהשקיעו מזמנם ונתנו למאמר פנים חדשות. אשמח לקבל תגובות והערות בכתובת: moshe@shochat.co.il

לעומת זאת, ביקורת פנימית תצא מנקודת מבט של הבנה והערכה לערכי החברה. בדוגמא שהוזכרה, הביקורת תבין כי הצייתנות נובעת מתוך מקום של כבוד למסורת ולגדולי התורה, ומתוך גישה קהילתית הרואה חשיבות רבה בהשתייכות לקהילה. מתוך כך היא תוכל לבקר תופעות מוגזמות או לא רצויות של צייתנות המבטלות את מקומו של הפרט, וכדומה. כללו של דבר, ביקורת היוצאת בשצף קצף נגד תופעה בעולם החרדי מנקודת מבט המשווה בינו לבין העולם החילוני, בלי לנסות להבין את הערכים העומדים בבסיס התופעה, תטה להיות כזו המוכנה "לשפוך את מי האמבטיה יחד עם התינוק".

יודגש שדברים אלה אינם באים לצמצם את חשיבותה של הביקורת, וגם לא לומר שעלינו להתעלם ממנה ולדחות כל ביקורת המגיעה "מבחוץ". נר לרגלי הם דברי רבי משה אבן עזרא, כלשונו:

אחד החכמים המעולים אמר: "ירחם הא-להים את האיש שהעיר אותנו על שגיאותינו". ונאמר: "ידיך הוא מי שיביא לך דברים המעוררים בכי ולא דברים המעוררים צחוק" ... והחכם גלינוס היה אומר: "האנשים המעולים יקבלו תועלת מאויביהם" ... אפלטון אמר: "יארע לפעמים שאויבי האדם יביאו לו תועלת יותר גדולה מאחיו, משום שהם מעירים אותו על חסרונותיו ויסור מהם; הוא מתירא מגדופם ולפיכך ישמור את נפשו מכל רע ויחזקה בדברים טובים".²

הביקורת חשובה וניתן להפיק ממנה תועלת, בין אם היא מגיעה מבפנים ובין אם היא מגיעה מבחוץ; בין על יחיד, ובין על ציבור. אינני בא אלא לעורר על הדרך הנכונה לעסוק בה, שתהיה בונה ולא הורסת; שתהיה ביקורת ידיד ולא ביקורת אויב.

מוסכם על רבים כי הציבור החרדי עסק במשך שנים רבות בביצור החומות כשהדגש היה על הנגיב, על הבידול, אך כעת הציבור נמצא בשלב של בנייה פנימית, אם כפי שמוגדר על ידי חוקרים כנרמול, השגרה, רוטיניזציה ועוד הגדרות,³ ואם כפי שמוגדר על ידי הוגים מבפנים, כבנייה פנימית לאחר התמסדות חיצונית.⁴ בין כך ובין כך יש מקום רב לבנות ולשפר, ובמישור הפנימי-המהותי. דווקא משום כך יש להצטער על ביקורות נכונות המאבדות את מטרתן, המושלכות לפח האשפה עקב הצגת דברים באופן לא נאות. חשוב שהצגת הדברים תהיה מתוך מטרה קדושה של שיפור ותיקון, ולא של השתלחות ורצון לשבור חומות או, מאידך, בהתבכיינות ובהתבוססות במקום.

לזהותם של המבקרים והמבוקרים

לכל נקדים את המאחר, חשוב לדעת "מי נגד מי". ישנן מספר סיבות העלולות להוביל אדם לביקורת: עיון פנימי, ניסיון החיים כמו העדר סיפוק או מימוש עצמי, חשיפה לתכני חוץ (אקדמיה, מקום עבודה, ספרות) ואולי סיבות נוספות. אך לדעתי רוב מכריע של המבקרים נמנים או מזדהים, לפחות חלקית, לציבור הנקרא "החרדים החדשים". לרוב הם חשים כי הביקורת אינה נוגעת אליהם, אם משום שאינם רואים עצמם לקויים בנקודות שהיא מעלה, ואם משום שלפחות מבחינתם הם מוכנים לשינוי ולתיקון [או בלשון אחר: לדעתם החרדיות לו הייתה כפי שהם היו מעצבים אותה, הייתה מייטרת את כל הביקורת]. לעומת זאת, המבוקרים הם בדרך כלל מייצגי החרדיות הישנה שנצמדת לחוקים החברתיים שלה ללא שום רצון, או יותר נכון רצון שלא לשנות.

אני רוצה תחילה ליצור דיכוטומיה גסה בין חרדיות ל'חרדים חדשים', ולא משום שסבור אני להכריע בשאלה קשה זו, אלא שבכדי להבין אל נכון כיצד פועלת הביקורת, יש להבדיל היטב בין המבקר למבוקר. הדיכוטומיה היא גסה בעיני משום שאני מאמין שהשטח האפור הוא גדול מכדי להגדיר במלים אחדות את הגבול שבין החרדיות לבין החרדים החדשים, אך מכל מקום, בניגוד למחקרי חוץ, אנסה להציג הפעם "מחקר חרדי-פנימי". זו דיכוטומיה שאיננו יכולים להתעלם ממנה כל עוד שחלום "הבורגניות החרדית" כפי שעיצב אותה הרב פפר בחזונו,⁵ הינו תיאורטי בלבד, בעוונות.

החרדים החדשים: מי אנחנו?

שאלת הזהות של "החרדים החדשים" הינה שאלה די חדשה שעדיין לא זכתה להכרעה ברורה ואובייקטיבית.⁶ החלוצים והבולטים שבחקר "החרדים החדשים" של השנים האחרונות⁷ הנם הצמד חיים זיכרמן ולי כהנר, שמנו רשימה של

2 שירת ישראל, מהד' ב'צ' הלפר, ליפסיה תרפ"ד, עמ' קלח.

3 ב' בראון, 'החרדיות כתנועת תחייה דתית', מוסף שבת - 'מקור ראשון', ב' תמוז תשע"ו; הנ"ל, 'אח, איפה החרדיות של פעם?', שם, ט' תמוז תשע"ו.

4 זהו הציר עליו סובבת החוברת התבוננות - מבט פנימה: הנהגת רבינו הגרא"ל שטיינמן - יסודות במשנתו, בית שמש תשע"ז.

5 פפר, 'לקראת מעמד ביניים חרדי', צריך עיון, ג' סיוון תשע"ז.

6 איני נזקק כעת לתלותה של שאלה זו בשאלת-האם "מיהו חרדי?". ראה ח' זיכרמן, שחור כחול לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל, תל-אביב 2014, עמ' 25-27 שמביא מספר עמדות מיהו חרדי, ביניהן: דקדוק במצוות, אזור מגורים, כפיפות וציות למנהיגים, או הגדרה עצמית

פרמטרים אפשריים לקביעת הזהות, ביניהם (בעיבוד קל שלי): השכלה אקדמית או מקצועית, קשר עם רשות הרבים הישראלית - שימוש במדיה הכללית (כולל אינטרנט ללא סינון חרדי), שירות בצה"ל, הכנסה חודשית קרובה לממוצע הכללי, חיי רווחה כמכונת צמודה וכדומה, בילוי ונהנתנות בסגנון מערבי, ומן העבר השני: זהות עצמית חרדית, חברות בבית כנסת חרדי ותפילה בסגנון חרדי, השקפת עולם חרדית ביחס לדת ומדינה והצבעה למפלגה חרדית. הכרעתם האישית בסוגיה היא -

... כי החרדיות המודרנית היא חרדית במהותה, משלושה טעמים: ראשית - ההגדרה העצמית... שנית - החזקה באידאולוגיית המעטפת החרדית... הם מתנגדים לאידאולוגיה הציונית, הם מזדהים עם העמדה החרדית בענייני דת ומדינה... שלישית - קיום קשר רצוף עם הקהילה החרדית... נראה כי די במאפיינים אלו כדי להשתכנע כי אין מדובר ב"תחפושת" או ב"תחנות ביניים" בדרך אל פריקת העול...⁸

לדעתי, כשבאים להגדיר את גבולות החרדיות, אסור לשכוח שצריך לשאול גם את ה"ילד" בעצמו ולשמוע מה הוא חושב. גם בלי להתעמת עם הנ"ל, אך כאשר אנו פונים לציבור החרדי ומעוניינים לבקרו, עלינו לעשות זאת בעדינות ובשפה שלו; ובכן, עולם החרדיות עצמו, רואה עצמו בוגר דיו מכדי שאחרים יגדירו לו את גבולותיו; אם נשאל כל "חרדי מתחיל" האם הוא רואה ב"חרדים החדשים" אחים לזהות, הוא ישיב בשלילה, וכפי העולה מסקר-לא-מקצועי [אך מספיק דיו ללמד על תחושה ציבורית] שערכתי בקרב מספר נשאלים ממגוון מרכיבי הציבור החרדי "הישן".⁹ החרדיות סבורה כי המישור הפוליטי או המדיני אינו יכול להכריע מול תרבות של אורח חיים מלא; החרדה של החרדיות אינה מהמרקם הפיזי של הכיפה הסרוגה, לא במיוחד מציונות, וגם קשר לרבנים - מנותק מכפיפות - לא ממש "עושה להם את זה", כמו החרדה מהתקרבות לחילוניות, לאקדמיה ולאינטרנט, לחומרות וטיפוח עצמי כפי שמגדירים זאת הזוג כהנר וזיכרמן.¹⁰ יש כאן דו-שיח דמיוני בין החוקר לבין הנחקר, כשהחוקר טוען: הפוליטיקה, זו שמשדדת מערכות וממליכה מלכים, אין יפה כמותה לקבוע מגזריות. לעומתו, ניצב הנחקר וזועק: מה אתה שח? וויתור על דקדוק הלכתי או חשיפה רגעית לאינטרנט פרוץ דוחים אלף עמדות פוליטיות! דו-שיח של חרשים.¹¹

כחרי, והוא אף מציג את הבעיות שבכל עמדה. ב' בראון, מדרך לחברה החרדית: אמונות וזרמים, תל אביב תשע"ז, עמ' 104-107 שרטט אמנם קווים כלליים על החרדים החדשים והוסיף מעט אבחנות אישיות [בין "קרייריסטים" ל"אינטלקטואלים", ובין הצגת הדרך הסוטה מהחרדיות כלכתחילה או כדיעבד ועוד], אך טבעי הדבר שספרו שנועד להקיף את כל רובדי החברה החרדית, ולתת "סקירת רקע" על רגל אחת" כלשונו במבוא, עמ' 8, לא יכול היה להעמיק חקר בהגדרות מחקריות מדויקות, בוודאי לא להוסיף משמעותית על דברי המובאים למעלה.

7 של השנים האחרונות, משום שלמעשה, י' שלג, הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל, ירושלים תש"ס, עמ' 136-169 כבר טבע את המונח 'החרדי החדש' בראשית המאה שלנו, אך החרדי החדש שלו, בימינו הוא כבר ממש מיושן, ובעוד כעת מדברים על רמת האינטלקטואל כצריכת ידע ואקדמיה, אז דובר יותר על קירבה לתרבות מערבית, נהנתנות ויאפיות [או לשם המחשה - החרדים החדשים של אז, אליבא דשלג, נצפו עם מכשירי פלאפון [ומדברים בו ללא הרף - ממש כמו עמיתיהם החילונים (!)...], את 'תקופת ההשכלה החדשה' של אז, רואה שלג במוסדות חינוך לנוער ששילבו גם אנגלית ושאר מקצועות, או יותר מכך, תלמידי ישיבות שמתעניינים בזווית המדעית של הטקסט התלמודי ואף גודשים את הספרייה הלאומית לעיון בכתבי-יד! ה' ישמרנו...

8 ח' זיכרמן ול' כהנר, חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל, ירושלים תשע"ג, עמ' 9-11. זיכרמן בספרו שחור כחול לבן (לעיל הערה 6), עמ' 100 מציג עמדה שונה מעט, והוא יוצר אבחנה חשובה: "אין זו טעות לומר כי אף שבכל הנוגע לחייהם הפרטיים, מעדיפים החרדים המודרניים את אורח החיים המערבי, הרי שבכל הנוגע לחייהם הציבוריים, הם מעדיפים את אורח החיים החרדי" - זו אבחנה חשובה שמשליכה על המשך דבריי, שכן החרדיות הישנה מדגישה את אורח החיים הפרטי, הקשר הנסתר שבין האדם לאלוקיו, ואילו החרדים החדשים יחד עם החוקרים, לפי עמדה זו, מדגישים את ההשתייכות הציבורית או מדויק יותר: את המעטה החיצוני, מה שמסביר כי כל הגדרה מציגה זווית שונה של החרדיות, וכהגדרת חז"ל: "מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי".

9 הסקר נערך בקרב מספר אנשים המייצגים קהלים שונים, מאזורים שונים ומחוגים שונים [למעט חוגים קנאים וקיצוניים]. בפני הללו הוצגו הפרמטרים שמציגים זיכרמן וכהנר כמאפיינים את החרדים החדשים [בקצרה: 1. לימוד אקדמי או ישיבה תיכונית לילדים, 2. קשר עם רשות הרבים הישראלית - אינטרנט פתוח, 3. שירות צבאי, 4. הכנסה גבוהה וחיי רווחה, 5. בילוי ונהנתנות בנוסח מערבי, 6. טיפוח עצמי. אל מול נתונים אלו הוצגו הנתונים הבאים: זהות עצמית חרדית, חברות בבית כנסת חרדי, השקפה חרדית על דת ומדינה והצבעה למפלגה חרדית, קשר עם רבנים]. השאלות היו האם אכן אלו הפרמטרים לזהות החרדים החדשים, ובנוסף, האם חרדי חדש נכלל בחרדיות או שכל קשר הנו מקרי בהחלט. ראשית, רובם, בעיקר המשתייכים למגזר החסידי, שללו את סעיף 4. לגוף השאלה, התשובות נעו במעגל סביב ההגדרות והיו שהבחינו בנקודות נוספות, ולגבי הקשר לחרדיות, הרוב הצהיר שגם אם יש קשר מסוים, אך קשה להכלילם בחרדיות. עם זאת, ראש ישיבה ליטאי מבני-ברק ועסקן מפתח-תקווה אבחנו פה אחד נקודה חשובה שהמדד העיקרי הוא חינוך הילדים, שכן אף אם חיצונית אדם מתנהל לפי פרמטרים אלו, אך אם את ילדיו הוא מחנך בדרך החרדית הישנה, אות היא כי הוא לא באמת מאמין בהתנהלותו האישית, ולא בכך מופקעת השתייכותו לחרדיות. עולה, אם כן, כי לדעתם מי שמתנהל באמת ובתמים לפי פרמטרים אלו והוא אמתי בהם עד הסוף [וכך הוא מחנך את ילדיו], יש להטיל ספק בחרדיותו.

10 שם, עמ' 9-10.

11 ראה עוד שם, סיכום ביבליוגרפי של עמדות אודות "מיהו חרדי?" בהערות 15-17, עמדות שנוולדו לפני או לצד התפתחות החרדיות החדשה. זיכרמן וכהנר אכן סללו דרך מסוימת הראויה לציון, עם זאת יש הרבה לדון עד כמה יש לאמפיריות מקום בחקר החברה החרדית, ואולי בכלל

ומה האמת? שני הצדדים מושכים לצד שלהם. החוקרים הופכים את המושג 'חרדי' לסוציולוגי מדוי, והחרדיות השונה רואה בו מונח דתי מדוי; את כל אחד מהצדדים ניתן לפרוך בלוגיקה התלמודית של 'במה הצד' לפיה נראה שהמונח 'חרדי' הוא פורמולה של מישורים והיבטים רבים, עובדה המאפשרת אפילו ללבוש החיצוני (!) להביע מילה בדיון הזה. מכל מקום זו דוגמה נוספת המוכיחה את הידוע כי גם מחקר אמפירי עלול להסתמך על עמדות אישיות של החוקר, ובמיוחד במקרה בו באים להגדיר אותנטיות של החרדיות, הגדרה הנחוצה ביותר כדי לדעת מה היא לא, ומי אינם כלולים בה.¹²

על נתונים אלו יש להוסיף את דבריו של ידידי אלי שטרן המלווים בהסתייגות נחוצה:

לצערנו, בתפיסה דיכוטומית זו יש מידה לא מעטה של צדק. נראה שרבים מהחרדים העובדים החליטו (אם במודע ואם שלא) לזנוח את הדרך החרדית הקלאסית של התבדלות מן העולם התרבותי הסובב, על היבטיו הרבים. הדבר מקרין על רמת שמירת המצוות שלהם, שבמקרים רבים הנה נמוכה באופן יחסי, ומצדיקה את הסטריאוטיפ המקובל של קלי דעת. ברור שבין החרדים העובדים יש בהחלט אנשים איכותיים גם ברמה הערכית, וברור שחלק ניכר מהם אנשים יראים ושלמים בתורתם ומעשיהם, אך עדיין אין הם הטיפוס המאפיין, ובפרהסיא החרדית הם שקופים ואינם מיוצגים.¹³

לא זו בלבד שהחרדיות מרחיקה את החרדים החדשים מלחסות במטרייתם, אף החרדים החדשים עצמם אינם כה בטוחים בזהותם. העובדה שרבים מהם דנים בעיון בשאלת תקינותו של האתוס החרדי המיושן, לעתים באמצעים ונאמרים לא מודעת, מוכיחה יותר מכל כי גם הם מבינים שאין הספק מוציא מדי הוודאי, החרדי הישן, ולא שייך להתנער מהחרדיות הישנה. כולם מודים כי שאלת הגבול החרדי המשליכה על מעמד החדשים הינה שאלה קשה שתשובתה אינה ברורה כלל, וכפי המשתקף בדבריו המושחזים של אהרון רוז -

מסתבר שבעניין זה מתקיים פרדוקס מרתק. בעוד החרדים החדשים רדופים עד כדי פתולוגיות בשאלת זהותם החרדית, הרי החרדים "הישנים" אינם טרודים כלל בזהותם. אם ניכנס למכללת אונו ונאמר לחרדים הלומדים שם, בחסות מלגות ואפילו מתקנות למיניהן, שהם אינם חרדים - אנו נחזה בהתמוטטות עצבים קולקטיבית. אך אם ניכנס לשיבת מיר ונאמר לאלפי הבחורים והאברכים העמלים על הגמרא שהם אינם חרדים, הם לא יבינו כלל מה אנו רוצים מחייהם ויחזרו מיד לתלמודם.¹⁴

את תפיסת החרדיות על הדעתנות מבחוץ שבאה להגדיר גבולות, מבטא בפאתוס הוגה דעות שהציבור החרדי הישן רואה בו מייצג:

רואה אני שוב את צ'מברליין ואת דאלדיה דנים בגורלה של צ'כוסלובקיה עם אויבי צ'כוסלובקיה ומחליטים על סופה בלי שראו אפילו צורך לזמן את מנהיגי צ'כוסלובקיה בנש ומסריק להציע הצעותיהם ולהביע דעתם... כשהוכרע על חיסולה שלחו נציג זוטרי להודיע לבנש ומסריק את המסקנה... גם אנו חשים כך. כולם בוחשים בקדירות החרדים הן בנושא גיוס הצעירים ותרומתם והן בנושא תוכניות הלימוד שלהם ואיש לא מעלה בדעתם שהיחידים שיש להם דעה משמעותית בעניין ורק אותם צריכים לשמוע הם מנהיגי החרדים... המבינים באמת מה זה לימוד תורה ומהו אורח החיים החרדי. הרינו להודיע שאנו לא מתכווננים להיות בנש ומסריק של המגלומנים החדשים.¹⁵

מיותר אם כן להסביר מדוע החרדיות נתקפת בזעם על תופעות חדשות כמו מנהיגי ישיבות תיכוניות מזן חדש, חרף העובדה שישנם בציבור הדתי מוסדות רבים כאלו. החרדיות סבורה כי היא הרשאית להחליט על גבולותיה הברורים. לדידה,

בחקר סוציולוגי-אנתרופולוגי, בין כן ובין כך הנושא חורג ממגמת המאמר.

12 וכפי שניסחה זאת הרבנית ד"ר צ' שפירא, לגבי הגדרת זהות עצמית אותנטית כאקזיסטנציאלית (קיומית): "הקיומיות אינה עובדה מוגמרת הנתונה להכרה. היא נסתרת, נידת ומחכה לעיצוב. קיומיות אינה מתגלה בהתנסויות אמפיריות, לא בהכרות אפוסטריוריות. קיומיות אינה נלכדת גם במושגים אפריוריים. היא אינה הנחה, אינה פוסטולט. היא חסרת כוח הסברי לעולם הניסיון...". ראה צ' שפירא, אמונה כנאמנות: אמונה דתית כנאמנות לאל, עבודת ד"ר, ירושלים תשס"ט, עמ' 362.

13 א' שטרן, "לעבדה ולשמרה": כיצד נצמיח בני-תורה העובדים לפרנסתם, צריך עיון, א' ניסן תשע"ז.

14 א' רוז, בתגובה ל: 'פפר, חרדיות שמרנית: האתגר' [השילוח, 2 (תשע"ז)], השילוח, 3; השווה גם לדברי הרב מ"י פרקש, 'אי-הנורמליות של המצוינות', צריך עיון, י"ז סיון תשע"ז [חלק ההגדרות שאוב ממאמרו של הרב פפר (לעיל הערה 5) עליו הוא מגיב]: "החרדי החדש" שואל את עצמו: הרי נטשתי את ערכי היסוד... אז במה בעצם אני חרדי? אורח החיים השונה של 'החרדי החדש' יוצר אצלו משבר זהות עמוק. הצורך של אדם להגדיר את עצמו בתור חלק מחברה מסוימת, בפרט אצל מי שילדותו נטועה עמוקות באותה חברה, הוא צורך קיומי שבעטיו מתפרצת השאלה: 'לאן נמשיך מכאן?'."

15 תגובתו של הרב מ"ד נויגרשל לדף סיכום של המכון למחקרי בטחון לאומי, 'השתלבות חרדים בחברה הישראלית': תמצית מסקנות והמלצות צוות החשיבה לקראת הכנס השנתי השישי, 13 אפריל 2013.

אם אינך מיישר קו עם האתוס החרדי, עליך להסיר את הכובע החרדי. אם הנך בטוח בצדקת דבריך, תחיה כפי מה שאתה, וכמו יראי שמים רבים במגזרים דתיים אחרים, אך אל לך "להרחיב" את החרדיות לגבולות שהיא לא מצויה בהם. פעילות או שיתוף פעולה עם תהליכים של יציאה אידאלית מבית המדרש, בפירוש אינה יכולה למצוא את מקומה בתוך החרדיות המצומצמת. אין כאן טענה על עצם ההתנהלות, שאיני מביע כאן עמדותי עליה כשלעצמה, אך אמונה זו בצדקת הדרך חייבת שתכיר באיזו משבצת היא פועלת, ואל לה לצפות שהחרדיות תשתוק כשמכניסים לתוכה תרבות שהיא לא היא. מתיחת הגדרות מפעילה אזעקה, וה"מזדעזע" התורן של 'יתד נאמן' נזעק לשטח.

לסיכום: בהגדרת הזהות של "החרדים החדשים" ישנו קונפליקט כואב; מחד, מבחוץ רואים בהם חלק בלתי נפרד מהחרדיות, ומאידך, החרדיות עצמה מתנערת מהם. כל צד "זורק" אותם למגרש של היריב, על משקל הילד שנולד לאב יהודי ואם נכרית. שני הצדדים מגדירים את החרדיות מזווית שונה ובשפה שונה, כשההשלכה נוגעת לביקורת בה אני עוסק במאמר זה; ביקורת החרדיות החדשה על זו הישנה. אם אכן הביקורת נועדה לשפר ולייעל את החרדיות האוטנטית, עליה לדבר עמה בשפה שלה, להכיר ביסודות המכוננים שלה, ולהתאמץ לפתור את הבעיות יחד ויד ביד עם עקרונותיה.

מצע החרדיות הישנה - ציות להיררכיה רבנית

נתון בסיסי אשר יש להתחשב בו לפני כל ביקורת, הוא היחס של החרדיות לרבניה ומנהיגיה.¹⁶ יכולים המבקרים לחיות באמונתם כי מפעל הרבנות אינו חסין ביקורת ולעתים אף מוקף בעסקונה מושחתת המשליכה על החלטות ותקנות, אך בעיני החרדיות עצמה, נושא סמכות הרבנים וחסידותם הנו מטא-חרדיות, שאף שיש בו שטח אפור גדול, עד כמה ואיך, אך אין ספק שזהו עיקרון-על, בוודאי ככל שזה נוגע לשינויים מהותיים ציבוריים; הם גם אלו האמורים לקבוע את גבולות המותר והאסור בהתנהלות מוסדית, בכתיבה ובשאר מישורים, בין במישרין ובין על ידי אנשים עליהם הם סומכים. ולכן כל הטיעונים על השחיתות בחלונות הגבוהים, על אלו שגורפים הון מההיררכיה הזו, ושאר ירקות, תקפים לריטונים ממורמרים בפייסבוק או בוואטסאפ, אך אין בהם שום טעם ותועלת למאמר ביקורת.¹⁷

ביקורת חרדית; יש חיה כזאת?

עוד הערה המעמידה במקום הנכון את הביקורת. ישנה טענה החוזרת על עצמה לפיה הציבור החרדי אינו מבקר את עצמו, והוא מציג מציאות וורודה ואופטימית. אך למען האמת, הציבור החרדי אינו רואה בביקורת כל הצדקה במידה ואינה ממקום תורני או מוסרי, וביקורת כזו הוא לא יקבל מעיתונאים או מסופרים, כי אם רק מגדולי תורה או ממקורות תורניים, ואכן מדובר במישור אישי כאשר כל אחד בוחר לעצמו היכן לקבל דברי מוסר, ואם בכלל לקבל, אך כמעט וכלל לא בצורה של פרהסיה.¹⁸

בפאנל של 'צריך עיון' אודות תקשורת חרדית (סיוון תשע"ז), שאל אחד המלומדים בקהל, מדוע אין בתקשורת החרדית דיונים בנושאים ביטחוניים או פוליטיים. פה אחד השיבו לו משתתפי הפאנל, שאצל הציבור החרדי, נושא הביטחון דומה לנושא רפואי בו האזרח הפשוט יודע שאין לו דעה, וב"חרדית", זהו נושא שמונח לפתחם של גדולי ישראל ואין לי מה לדון ולהביע דעה. דומני שהמגמה הזו רחבה בהרבה - נושאים רבים הנם טאבו, ולחרדי הקטן אין מה לומר בנושא, כי לתורה או לנושאים יש עמדה מוצקה בנושא, ועלי רק לגשת לארון הספרים ולחפש. לאישים רבים כואבת הבורות החרדית בנושאי מחשבה ואמונה ועוד, והם מפתחים לימודים שונים בנושאים אלו, אך בצורה חרדית ובהכרה שהם באים בענווה ללמוד מה

16 כדי למנוע אי הבנה, אבהיר כי אני רואה את הנתון הזה כנתון המרכזי בהגדרת חרדיות, כשם שאיני רואה את נתון ההתבדלות כנתון מרכזי. הדברים נכתבים רק כדוגמה הרלוונטית להמשך.

17 זהו נתון שחובה להפנימו, והוא אכן קשה להפנמה על ידי ההמון מהציבור הכללי, הסבור כפי שמשתקף מדבריו הכאובים של פרופ' שביד: "המנהיגות העליונה של הקהילות החרדיות שהתאחדו במסגרת 'מועצת גדולי התורה'... הכתרתם העצמית של הרבנים שהשתתפו ב'מועצת גדולי התורה' כ'גדולי תורה' בזכות למדנותם ובזכות ההשראה האלוהית המיוחדת שהם מייחסים לעצמם. פוסקים הם מתוך הזדהות עם התורה עצמה עד שכל דבריהם הם בחזקת דברי תורה. על יסוד הנחה זו פסקו הלכה גם בנושאים הפוליטיים שההלכה המסורתית לא התערבה בהם אלא הפקידה אותם בידי המנהיגות של אנשי החול בקהילה, והם דרשו מן העם לציית בלי לשאול שאלות לפסקים שניתנו בלי נימוק הלכתי. באופן זה הפכו 'גדולי התורה' החרדים למנהיגים פוליטיים בעלי מעמד אפיפיורי, תופעה שסתרה את העקרונות הדמוקרטיים-דתיים של ההלכה המסורתית והפכה את הקהילות החרדיות למסדרים מאורגנים בהיררכיה דמוי-צבאית: מפקדים ופיקודים שיוצאים להפגנות ולהתפרעויות בכל עת שבה מתחולל מאבק בין היהדות החרדית לממשלה ולחברה החילונית על הגשמת האינטרסים החרדיים ה"קדושים"..." ראה א' שביד, נורמות הקיום של העם היהודי בזמן החדש: מסכת פילוסופית-הלכתית, תל אביב תשע"ג, עמ' 458. שביד מדבר על התפתחות החרדיות החל מלאחר מלחמת ששת הימים.

18 בהתייחס לביקורת על אישי פוליטיקה חרדית, דומה שכשם שלגיטימי היה (עד לפני זמן מה) שלביבי יהיה 'ביביתון', כך מובן שיש "גפניתון" ו"ליצמתון" וכדומה. עדיין יש כלפיהם די והותר ביקורת מוחץ למפלגה שלהם.

כתוב, אך לא להנחיל תורה חדשה. ומאידך, מעבר לגדר, רוצים דיונים אובייקטיביים המסוגלים לערער על מוסכמות, ללכת על כל הקופה, בלי שום מחויבות לערכים העתיקים, תוך משוואה לעיסוק החילוני בנושא.

כיצד מבקרים?

קל מאד לבקר, אך לא פשוט לעשות זאת כמו שצריך, וכדברי החזון-איש באגרותיו:

עשירים אנו במבקרים, מבקרים במחשבה, מבקרים במחשבה ובדיבור, מבקרים במאמרים כתובים ונדפסים, מבקרי יחיד ומבקרי ציבור, מבקרי עם ישראל כולו. ואמנם המבקר חפשי מלהיות לו חלק בלימודיות, אם יש לו שפת חלקות או גם עט סופר לו, כבר ניתן לו הזכות לבקר. הפטפטני מפטפט, והלבלר ממלא בקולמוסו.¹⁹

משום כך, כאשר ניגשים לעסוק במלאכת הביקורת, צריך לנקוט זהירות רבה. בסוגיה קרובה עוסק ספרו של מבקר ספרות היידיש הגדול שמואל ניגר (טשארני), "הביקורת ובעיותיה". במהלך ספרו הוא נותן מספר תובנות חשובות כיצד ראוי לבקר. אחת הנקודות שהוא מדגיש היא הצורך באמפתיה עמוקה למושא הביקורת. כדי לבקר, הוא אומר, חובה להבין את ראשו ואת הלך רוחו של הסופר המבוקר, ולרצות בטובתו. לעתים מבקר הספרות פשוט רוצה שהסופר יכתוב את הספר שהוא עצמו היה כותב, אך בכך הוא מחטיא כמובן את מטרת הביקורת. במקום אחד הוא מנסח את ביקורתו על הביקורת במילים חריפות:

כבר ראינו שה'דעתנים' הללו - אותם קוראים (ואף מבקרים) הנהנים מחיפוש אחר פגמים - אינם נהנים מן הקריאה. קוראים גרועים הם, וממילא גם מבקרים גרועים. משל נפל לעיניהם גרגיר-אבק מאותו ראי-שדים שמסופר עליו ב'מלכת השלג' לאנדרסן. תכונה היתה בו בראי זה, שכל דבר טוב ונאה שנשתקף בו נתעלם מן העין, ואילו כל דבר רע ומכוער, נתבהר הרבה ונתגלה רע ומכוער יותר משהיה במציאות.²⁰

מקום הביקורת

נקודה נוספת. ביקורת הורסת היא זו השולחת האשמות בחוץ ולא במקום הנכון. 'בדק בית' מקומו בבית ולא בחדר המדרגות. כדוגמה אחת מני רבות יצוין למאמר שפורסם בשנה האחרונה על ידי כותב יקר בעלון הדתי 'עולם קטן' במהלכו הוא מבקר את הציבור החרדי שיוזע מחד לנצל היטב את המדינה ואת משאביה ומאידך הוא בז לה ולציונות. בעיניי דומה הוא למדריך זוגיות שאת ספרו על חובות הגבר הפיץ בקרב נשים, ואת ספרו על חובות האשה הפיץ בקרב גברים. הפצת ביקורת על ציבור במנשר שפונה לציבור אחר, מוגדרת כ"פשקוויל" חסר תכלית, אלא אם כן הוא במוצהר לא ביקורת, אלא מילוי העלון או סתם רייטינג. ביקורת שכזו מגלה על כל מפעל הביקורת האישי של הכותב שאין מטרתו לתקן ולשפר, כי אם לביקורת לשם ביקורת, ביקורת שמביעה שעד שלא תשיל מעליך את החרדיות, אמשיך להסתכל עליך בעין לא יפה. [כמובן שב'יתד' לא היו מפרסמים את מאמרו, ולכן מה?! ישנן דרכים אחרות להשקט רחשים פנימיים...].

ביקורת פנימית וביקורת חיצונית

כעת, אגש ללוח העניין, שלשמו כתבתי את המאמר. הביקורת לעתים עורכת משוואה בין התנהגות חילונית להתנהגות חרדית. הגבר החרדי אינו מתנהל באנושיות ובשוויון מול נשים, החילוני - כן! החרדים אינם מגלים רגישות לבעלי חיים, החילונים - כן! ואפילו, סליחה על הצנינות, החרדים מדברים באמצע חזרת הש"ץ, החילונים - לא! כעת קופצת לה התקוממות נגד הדמגוגיה, אך האם יש מקום למשוואה כזו? עולם הערכים של החברה החרדית שונה מהותית משל זו החילונית, וממילא גם מאורחות חייה, מהאתגרים עמם היא מתמודדת ומהמקומות שבהם היא נדרשת לשפר. השוואות שאינן יוצאות מנקודת מבט זו לא יוכלו להביא לידי תיקון הבעיות ולא יעזרו בהתמודדות עם האתגרים האופייניים. להלן אביא כמה דוגמאות לביקורת בונה ומועילה היכולה להחליף ביקורת קנטרנית ומזלזלת.

1. דוגמה קלה לשם פתיחה: אצל חרדים נהוגה הפרדה בין המינים. החינוך להפרדה עלול בהחלט להוביל להתנהגות לא מכובדת כלפי בן המין השני. ביקורת קנטרנית תהיה זו שתסיק מתוך מקרים של זלזול בנשים בחברה החרדית שיש לוותר על ההפרדה כליל. ביקורת זו אינה עושה את ההבחנה בין ה"מחיר" למוצר, בין ערך הצניעות לבין המחיר שהחברה צריכה לשלם עליו. היא למעשה נאבקת בערך עצמו, בצניעות עצמה, ומשתמשת בתופעות הלוואי שלה כדי לנגח אותה. לעומתה, ביקורת בונה תהיה זו המחדדת את הצו המוסרי המכתיב התנהגות מכבדת לנשים. ביקורת כזו תאמר: התנהגות הצנועה

19 הרב א"ש קרליץ, איגרות חזון איש, ג, ס' קפט.

20 ש' ניגר, הביקורת ובעיותיה: בין סופר, מבקר וקורא, ד' לינבסקי-ליב (תרגום), ירושלים תשי"ח, עמ' 142.

משובחת וראויה, אך דע לך: צריך להיזהר שלא לאבד את הדרך-ארץ מתוך היסחפות אחר ערך הצניעות, וצריך לדעת איך להתנהג בעדינות ראויה למרות ההפרדה.²¹

2. כיוצא בו, תכונה נפוצה אצל אנשים יראי שמים היא מידה של חשש מהשפעות חיצוניות. מבלי לדון אם נכון לפתח מגמה זו או שלא, אך המציאות היא שזו מגמה נפוצה אצל אנשים הנוהגים בכבוד ראש. אנשים אלה בכוונה תחילה אינם "זורמים" עם כל אדם, ולעתים קרובות גם לא כל כך "ידידותיים". כעת, אם ארצה לבקר אדם מסוג זה ולגרום לו להיות אנושי ונחמד יותר לסביבה, כיצד אעשה זאת? אם ברצוני לתת ביקורת בונה, אשכנע אותו שאדם צריך להיות "מענטש", אביא לו מקורות איך מתנהגים עם אדם רחוק, למרות השמירה מהשפעה, ואנסה לחזק אצלו את התכונה החיובית של הארת פנים לזולת. לעומת זאת, אם אשווה אותו לאנשים קלי דעת, אלו שמלכתחילה לא קיימות אצלם חומות וממילא "זורמים" עם כ-ו-ל-ם, הרי שתהיה זו ביקורת נשכנית והורסת, שמטרתה לבטל את האדם, לבזו לערכיו ולאורח חייו, ולא לבנות אותו.

3. מהנתונים הנתונים ביותר לביקורת, הוא אידאל לימוד התורה. החרדיות מעמידה לעצמה אידאל גבוה וראשוני במעלה של לימוד תורה כלימוד תורה לשמה. חינוך לאידאל זה עלול לגרור כפל בעיות; מצד חברת הלומדים ומצד חברת העובדים. את בעיית הדחייה והזלזול כלפי ציבור העובדים - שהארכיבו בה די הצורך - אין מן הצורך להציג, אך למעשה חינוך זה בצורתו השטחית גורר אחריו כשל גם לציבור הלומדים, שכן האברכים בטוחים שאברכותם הינה חובה בסיסית כמו תפילה ושמירת שבת, והם אינם ראוים לכל הערכה על כך, תופעה המורידה את ערכם בעיני עצמם. כעת ישנן שתי דרכים לפתור את הבעיה הקשה הזו: המבקרים הקלאסיים 'מבחוץ', אלו שאינם שותפים להערכה של החרדים ללימוד תורה, ידרשו שינוי מקיף של עולם הערכים החרדי וייתור על האידאל.²² זוהי ביקורת הרסנית, במובן של הרס המרקם החרדי כפי שהוא החליט לעצמו כיצד להתנהל. לעומת זאת, ביקורת 'מבפנים' תבוא מהמקורות ותראה כיצד האמת החברתית אינה האמת האבסולוטית, לדוגמה, אולי מצומצמת, ספר כמו תורת המעשה²³ "מרגיע את הרוחות", הוא נשאר עם האידאל הגבוה של לימוד התורה, ועם זאת הוא מוכיח [והאמוציות הנלוות לנושא מוכיחות כי השכנוע נצרך] כי נורמלי ותקין לגמרי שאדם ייצא להתפרנס, ועל האדם העובד להאמין בדרכו בלי להתפעל מאחרים. כמובן שקל לדבר, התהליך הוא קשה, המעבר מכולל לעבודה דורש טרנספורמציה רכה, דבר שנעשה ביתר יעילות עם הצטרפות לאחת מהמסגרות המבורכות לחרדים העובדים, והדברים הולכים ומתרחבים. אז הנה, שימרנו את החרדיות על כל האידאלים שלה, ועם זאת התוונו דרך טיפול בצורה יפה. דרך רחוקה, אך קימת, ובעיקר תקינה.

4. במישור הספרותי ישנן כמה ביקורות. לאחרונה דנו רבות על אודות הצנזורה החרדית המובילה למחסור בפיתוח נושאים רגישים. נניח את הדברים על השולחן. פרופ' מארק שפירא כתב ספר נפלא על הצנזורה האורתודוקסית, שלאורכו הוא מציג בביקורתיות מפעל צנזורה עתיק יומין. המאלף ביותר הוא לראות עמודים מקוריים מול עמודים מצונזרים.²⁴ דומני שספרו

21 דוגמה לעימות כזה, המלווה בחוסר הבנה הדדי, עלתה יפה בכנס 'חרדים באקדמיה' - ביחד או לחוד? שנערך במסגרת סדרת 'יהדות במחלוקת: שולחן עגול בענייני השעה', על ידי אוניברסיטת תל-אביב, א' תמוז תשע"ז (25/06/17). במהלך הכנס נערך פאנל בו השתתפו ד"ר חיים זיכרמן, העיתונאית ירדן סקופ (הארץ) ואסתי רידר-אינדורסקי החרדית-פנימיסטית (אוקסימורון?) מארגון 'נבחרות'. לעומת אלו האחרונות, עמד זיכרמן וטען בתוקף כי יש לתת לחרדים את הזכות ללמוד בהפרדה כפי אורח חייהם ובלי לוותר על איכות הלימודים, משום שאינן יכול לכפות עליהם אורח חיים אחר. דבריו הוצגו באופן משכנע ובהיר גם אם יש שיטענו שמגמתו היא לקבל מסלולים נוספים לקמפוסים החרדים בקריה האקדמית אונו אותם הוא מנהל [אולי מן הדין לציין כי מדבריו עלה שדמות דיוקן אביו נראתה לו בשעה שנשא את דבריו, בעקבות כך טען שצודק אביו שמטרת המדינה לחלן את הציבור החרדי ועליהם להסתגר ולהיבדל].

22 מ' פרידמן (החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים 1991, עמ' 80 ואילך) טבע את המונח 'חברת לומדים' בהקשר לחברה החרדית, ומני אז נעשה המונח לאקסיימה אצל כל חוקרי החברה החרדית [כמעט בלי להבחין בין פלגים שונים בציבור החרדי כמו חסידים וספרדים, שאף שהושפעו מתפיסה זו, אך הגזמה היא לכללם בהגדרה זו. ראה למשל נ' וסרמן, 'חברת הקדושה' - דגם חלופי לחברת הלומדים', קתדרה, 152 (תמוז תשע"ד), עמ' 139-166]. למעשה, דמות האברך כפי שהיא כיום, היא פורמולה המבוססת על מרכיבים רבים, שרובם אינם חדשים לעם היהודי, ועם זאת, במחקר ישנו טשטוש בין היבטים חברתיים להיבטים אידאולוגיים בהגדרת האברכות, ואין כאן המקום. את התפיסה החיצונית, האנכרוניסטית במקצת, משקף משפט מחץ שאמר ישעיהו ליבוביץ במענה לשאלת ש"י עגנון "מהו הדבר אשר שבר את הכוח העצום אשר היה לתורה בעם ישראל במשך כל הדורות?", וכך השיב לו ליבוביץ: "כוחה של התורה בעם ישראל נשבר, משהפכה התורה לתלמוד תורה!". ראה י' ליבוביץ, שיחות על שמונה פרקים לרמב"ם, ירושלים תשמ"ו, עמ' 14. ראה סקירה רוחבית אצל ח' קהת, משהפכה התורה לתלמוד תורה: תמורות באידאה של תלמוד תורה בעידן המודרני, ירושלים תשע"ו.

23 א' פרידמן, תורת המעשה: חיים של תורה בשוק העבודה, חמ"ד חש"ד.

24 Marc B. Shapiro, Changing the immutable how Orthodox Judaism rewrites its history, Portland 2014. בעמ' 43 מציג שפירא את המקורות שלדעתו מהווים שורש לרעיון הצנזורה, בין היתר הוא מציין לדברי התלמוד במגילה כה ע"ב, שם מוצגות מספר מלים במקרא שיש לקרואן אחרת עקב משמעות של גנאי. בנוסף הוא מציין לדעת הרמב"ם (מורה הנבוכים, ח"ג פ"ח): "ולי ג"כ טענה וסבה בקריאת לשוננו זה 'לשון הקודש'... מפני שזה הלשון הקודש לא הונח בו שם כלל לכלי המשגל לא מן האנשים ולא מן הנשים ולא לגוף המעשה המביא להולדה ולא לזרע ולא ליציאה... והיה הכונה בזה שאלו הדברים אין ראוי לזכרם שיושם להם שמות, אבל הם עניינים שצריך לשתוק מהם, וכשיביא

זה משרת דווקא את העמדה החרדית, שכן הוא מראה לאורך כל הספר שהצנזורה הדתית על ענייני הלכה, תאולוגיה, פוליטיקה, אישים וקהילות, צניעות ועוד, אינה המצאה חרדית של המאה העשרים, כי אם ענין עתיק ביותר ששורשו כבר בתלמוד! הציבור החרדי (המתורגם באנגלית Ultra-Orthodox) אינו צריך אם כן להתעמת או להגן על עצם רעיון הצנזורה, אלא לכל היותר על גבולותיה השונים שאליהם הוא מוביל אותה, כל ציבור לכיוון שלו.²⁵ גישה חרדית זו גוררת אחריה שלל נושאים חשובים שאינם זוכים לפומבי ועקב כך אין הציבור ערני לתופעות שליליות שונות. כיצד נטפל בבעיה זו חרף הסטריליזציה המילולית-הנושאת? ובכן, יש פתרון לכל בעיה, ואני מניח שאת מרבית הנושאים החשובים ניתן להחדיר בדרכים שונות ובשפה חרדית. זה שמצפה שמחר בבוקר הוא יקרא בעיתון חרדי שגבר רצח את בת זוגתו או נושאים דומים, הוא לא ריאלי והוא לא באמת רוצה ומאמין בשיפור. הוא רוצה לשבור את כל הקירות, כמו פיל בחנות חרסיה. אוכל להעיד שאפילו אני בתור אזרח פשוט עוררתי לא פעם סופרים ועיתונאים לנושאים חשובים מוזנחים, ולהפתעתי התברר שהם קשובים ורוצים לשמוע את דעת הקהל, ואכן הם כתבו על נושאים אלו, כמוכן בתיאום עם הוועדה הרוחנית.²⁶ למרבה הצער, נתקלתי ברבים המתכחשים לכך שיותר ויותר סופרים והוגי-דעות חרדיים נדרשים לנושאים רגישים וכותבים עליהם בצורה יפה ועדינה. הנושא הולך ומשתפר! מכל מקום השוואה לספרות נטולת צנזורה, שאינה בוחלת בשימוש בטרמינולוגיה מינית או קרימינלית, הינה פשע, וכאמור.

5. ענף ספרותי נוסף הוא ענף הביוגרפיה התורנית, הזוכה לעתים לשבט המבקר בשל ההגיגרפיה הרווחת בו, לאמור, הציבור החרדי מטאטא את כל מה שמורכב או שאינו מצטייר יפה בתולדותיהם של גדולים, כדוגמת סיפורי נערות טרום גדילה, המכוסים בקלישאה של "במעללי יתנכר נער" וכדומה.²⁷ ניתן לסקור תופעה זו בביקורת פנימית כנה: קריאה מוגזמת של ספרות הגיגרפיה מנתקת את הנוער מדמותם האמתית של גדולי הדורות, וגוזלת מהם את התובנה שגם ילד כמותם, שאוהב לשחק ולהשתובב, ולעתים גם נכשל, יכול לצמוח ולגדול. נפגשתי בלקוחות שהזמינו עריכת ביוגרפיה על זקניהם, ומשיקולי כבוד ביכרו לדלל את כל מה שלא מצטייר יפה מגדילתם של הגדולים, ובכך גדעו באבחת יד את כל הרובד הפדגוגי של הספר.²⁸ גם בדוגמה זו עלינו להבחין בין דרך טיפול מתאימה לבין דרך טיפול של פרופסור בחוג להיסטוריה; זה האחרון יזלזל בכל המערכת, בכל האמונה החרדית לפיה גדולי הדורות נתפסים כ"מלאכים", כאנשים קדושים ומורמים מעם, נטולי כל נגיעות אשר מצויות אצלנו בבטן, ובחוסר רגישות תורנית הוא יסיר את כל המחיצות שבינינו לבין אותו גדול, בעיניו הוא חוקר אישיות מן השורה ובאותם כלי מחקר בהם חוקרים את ש"י עגנון או את מנחם בגין.²⁹ - באופן זה אין לו סיכוי "להיכשל" חלילה בלטאטא משברי צמיחה וגדילה. ביקורת זו לא תוכל לבנות, כי היא

הצורך לזכרם יעשה לו תחבולה בכנויים ממלות אחרות..." [כידוע הרמב"ן (שמות ל ג) חולק עליו וסובר: "...במה שרבותינו קוראין לשון התורה 'לשון הקודש', שהוא מפני שדברי התורה והנבואות וכל דברי קדושה כולם בלשון ההוא נאמרו", אך אין המקום להאריך בזה]. בעיניים מודרניות לא מובן מה רוצה הרמב"ם. הלוא נושאים אלו אמורים לעלות על השולחן בהזדמנויות מתאימות ובצורה רגועה, ומה פסול יש בהם? עמדת הרמב"ם מוכיחה כי יש מקום לשמירה על שפה החפה מכל ביטוי צנוע. סטריליזציה מילולית. אמנם יש שהולכים רחוק ובלשון הקודש שלהם הם גם לא מקבלים את המלה 'הריון' למשל, יש מיימינים ויש משמאילים, אך הרעיון כשלעצמו הוא עתיק יומין.

25 למול אלו המרבים להקשות על הצנזורה החרדית מהטרמינולוגיה הרבנית הקדומה, הפתוחה בהרבה, ישנה גישה הטוענת כי התפתחות והתקדמות העולם הגלובלי-החילוני הגדילה את מרחב האסוציאציות שיש לכל מילה, כך שכיום מילים סתמיות קיבלו שלל קונטציות שליליות. זו גישה שיש לדון בה ובגבולותיה בכובד ראש.

26 חיים ולדר כדוגמה, למרות שספג בנושא זה חצים רבים, למעשה פתח נושאים רבים, וכבר כתוצאה מהדיון בנושא, הוא קיבל עידוד לפרסם סיפור לילדים העוסק בגירושין, תוך הבנה שהתופעה רחבה מכדי להתעלם ממנה. זהו צעד שקשה להאמין שהיה יכול לקרות לפני עשור, אך זה קורה, ומתקדם. איני רוצה לנקוב בעיתונים או בכותבים מסוימים, אך לתשומת לב אלו שבפיהם ריטונים על העיתונות החרדית, כדאי לבדוק מדי פעם את השטח החרדי, זה שעזבתם לפני כמה שנים, אולי תופתעו לגלות דברים חדשים.

27 ביקורת על הגיגרפיה מצויה, יותר או פחות, כמעט בכל מבואות ספרי הביוגרפיה המדעיים על אישים חרדים שקדמו להם פרסומים חרדיים [ובביבליוגרפיה שבסופם], ואיני רואה צורך להאריך מלבד ציון למקור שהרחיב במיוחד: ד' אסף, נאחו בסבך: פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות, ירושלים תשס"ו, עמ' 48-19. רובם מתבססים בין היתר על A. Rapoport-Aibert, 'Hagiography with Footnotes: Edifying Tales and the Writing of History in Hasidism', History and Theory, 27 (1988), pp. 119-159. בעבר, בעיקר בנוגע להגיגרפיה עתיקה יותר, ביכרו החוקרים את המונח העברי 'ספרות השבחים'. ראה י' דן, 'לתולדותיה של "ספרות השבחים"', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, א (תשמ"א), עמ' 82-100.

28 כבר ידועים לכל דבריו החרפים של הרב יצחק הוטנר, פחד יצחק: אגרות וכתבים, ניו יורק תשע"ב, עמ' ריז-ריח: "החכם מכל אדם אמר 'שבע יפול צדיק וקם' והטיפשים חושבים כי כוונתו בדרך רבותא - אע"פ ששבע יפול צדיק, מ"מ הוא קם. אבל החכמים יודעים היטב שהכוונה היא שמהות הקימה של הצדיק היא דרך ה'שבע נפילות' שלו". נראה שהגישה המצנזרת רווחת בספרות ביוגרפית, ומאידך גיסא, הספרות החינוכית מדגישה את האמיתות ההיסטורית לפיה גדולי ישראל צמחו עם הקשיים ולמרות הקשיים. ראה י' חקק, 'זכר צדיק לברכה?: הרהורים וערעורים על אופני הבניית זכר גדולי התורה החרדיים', סוציולוגיה ישראלית, ט, 2 (תשס"ח), עמ' 387-412.

29 "המחקר ההיסטורי, כך על פי תפיסתי, בוחן את מושאי מנקודת מבט שונה. רבנים וכמרים, גדולים, חשובים ובעלי מעמד ככל שהיו, נתפסים כבני אדם, כיצורי אנוש שלהם תקוות וחלומות, רצונות ומאווים, וזאת בצד יצרים וחולשות. אשר על כן, הם, תפקידיהם והאופן שבו הם ממלאים אותם, נבחנים באותן אמות מידה המשמשות לבחינת כל מי שנמצא בשלבי השונים של הסולם החברתי" (מ' זלקין, מרא דאתרא?: רב וקהילה בתחום המושב, ירושלים תשע"ז, עמ' 9).

תוקפת את התופעה בלי להתחשב בערך העומד בבסיסה. ביקורת בונה תוכל לצמוח רק מתפיסה המכירה בקדושתה של הדמות המדוברת, ובסגנון הספרותי המחנך המתאים לה, אך מעירה שהתעלמות מהתהליך שדרכו הגיע אותו "גדול" למעמדו הרם גוזרת אבדן של ערך חינוך חשוב לנוער החרדי.

נתון נוסף שיש לזכור, שבבואנו למדוד רמה של דיון או כתבה, הננו מושפעים ביותר מהמעטה החיצוני, הלשון הגבוהה וההקפדה על נוסח וכתוב. בספרות ממש כמו במדע, הגדיר זאת באופן קיצוני שחר פלד, שחידש את המונח "מדעניזם" כמתאר "זהות אקדמית שגרתית המאופיינת על ידי טיפול 'רציונלי' או 'פסיבדורציונלי' בחומרים, המשלב סממנים חיצוניים רבים של 'מדע', כגון: מתודה קפדנית, ספירות ומדידות, שימוש בסטטיסטיקה, לשון מדעית, שימוש נרחב במראי מקומות ועוד. המדעניזם מהווה את תשתית 'המובן מאליה' של המדעים הבלתי מדויקים, ולמעשה של האקדמיה כולה",³⁰ דברים קיצוניים אך גרעינים הוכח נחרצות, אם בפרשת סוקל ואם בתופעות רבות דומות. אני מוצא דוגמה בעלון לבני ישיבות בשם 'אז נדברו' שבמשך קיומו טיפל באינספור בעיות התמודדות של בחורים ונשואים, ללא חת מקנאים רדודים למיניהם. המבקרים יתקשו להתייחס לעלון זה, משום שהוא כתוב - ואולי טוב שכך - בסלנג ישיבתי-עממי ובמעט עילגות לשון. יש לזכור גם את לבטי הכותב וכפי שמשתקף בהתבטאותו של יואל אליצור על ספרו 'מקום בפרשה' שמטרתו "להגיש חידושים... בלי הכבלים המייגעים של הכתיבה המדעית הדורשת ממך להקדיש חודש או חודשיים לקריאת כל הספרות המחקרית לפני שאתה מנסח משפט אחד משלך, ההופכת כל היגד רענן לסבך של ציטוטים והתמודדויות עם דעות החולקות על דעתך או הדומות במשהו לרעיון שלך..."³¹. תופעה זו גורמת לאנשים לדבר גבוהה על מחסור בעולם תוכן בוגר, משל הבגרות נמדדת בתפאורה החיצונית של המסרים, כפי מה שאני או אחרים קבעו שצריך להיות.³²

6. הרב יהושע פפר, תרם לי דוגמה נוספת. לעתים עולה ביקורת על אי שימת לב של החרדים ל'איכות הסביבה'.³³ גם כאן אסור להתעלם מכך שהחינוך התורני מדגיש את ה"תורני", וכי דגש זה בא כמעט בהכרח על חשבון דברים אחרים. ניתן אם כן לנגח את הציבור החרדי על התמקדותו בנושאים התורניים, ולנסות מתוך כך לכפות עליו תכנים מבחוץ. אולם אין צורך בכפייה חיצונית מאולצת, שכן מעבר לכך שאין סיבה שלא לכלול חינוך סביבתי במוסדות החינוך, ניתן גם להציג את הנושא עצמו דרך פניו התורניות. אדרבה, ציבור בני התורה מחויב יותר לשמירת הסביבה, כיון שעליו לקדש שם שמים בהליכותיו. ניתן לראות כאן שוב כיצד ניתן לבקר את אותה תופעה מתוך נקודת מבט חיצונית הכופרת בערכי היסוד של החברה, ולחילופין מתוך נקודת מבט פנימית המבקשת לשפר את הטעון שיפור מתוך זהירות לשמר את הראוי לשימור.

7. נקודה זו מעלה עיקרון כללי יותר. בתור מחנכים עלינו להנחיל לילדים שלנו סט מסוים של ערכים. אמנם כלי הקיבול של הילד מוגבל, והמחנך אינו יכול להתמקד בערכים רבים מדי. הוא חייב לייצר סדר עדיפות מסוים ולהחליט מה נכנס לסל הערכים, ומה נשאר על המדפים. סדר העדיפויות הדתי שונה מסדר העדיפויות החילוני. החינוך שלי את הילד לגלות רגישות לבעל-חיים קיים גם קיים, אך ברשימת הערכים יש לא מעט ערכים לפניו. מסיבה זו, לא הוגן ולא נכון להשוות בין מגזר שערכיו נובעים מתוך נקודת מוצא הומנית (אנושית וזואולוגית), לבין מגזר שערכיו נובעים מתוך נקודת מוצא דתית.³⁴

8. כעת יש להתקדם לרזולוציות גבוהות יותר: אם ארצה להסביר לחרדי, למה חשוב לשמור על ניקיון, אעשה זאת בצורה ערכית ו"מקומית", בלי המשוואה השקרתית הזו - תראה איך החילוני מטופח, וככה אתה בן תורה נראה?! אתה לוקח אחד שיש לו ערכים הפוכים לחלוטין מרעהו החילוני, שלא מה שדחוף לו בחיים זה להתייפף ולהיראות מקובל ונעים בחברה הכללית, ומקיש אותו לאחד שחי בערכים של אופנה ותחרותיות חיצונית?!

9. ודוגמה נוספת מאותו מישור. את המושג המציק "חפרנות", בעיקר בקהילות צעירות הומוגניות, כולם מכירים. אנשים מרכלים, ובלשון העם "טוחנים" לפני ולפנים את השכן, החבר, הגיסה, אחותו, גיסתו וכו' וכו'. חדירה לטריטוריית הזולת

30 מתוך ערכו של ספרו בויקיפדיה, ראו ספרו מגרסת הזהויות, חיפה תשס"ז.

31 'אליצור, מקום בפרשה: גיאוגרפיה ומשמעות במקרא, תל-אביב 2014, עמ' 7.

32 אגב, בעוד שחרדי קלאסי יראה חוסר רמה משווע בעיתון שלם שכולו נועד לסקר משחקי ספורט ברצינות תהומית כאילו היה מדובר במהלכי מדיניות ופוליטיקה, מבקרי חוסר הרמה החרדית לא יראו בכך חוסר רמה, אדרבה, ערך עליון של תרבות. מכאן שאין להתייחס לחוסר רמה ציבורי כאל נושא אובייקטיבי, שכן שני הצדדים מזהים רמה לפי דעות קדומות.

33 ראו 'שלהב ומ' קפלן, הקהילה החרדית ואיכות הסביבה, ירושלים 2003. מדבריהם עולה כי התמונה אינה כה שחורה... בכדי להיווכח בשיפור בנושא, די בעובדה שמדי פעם מתקבלים מנשרים נזעמים מגורמים קנאיים ושוליים על כך שבציבורים "פשרניים" בציבור החרדי מאפשרים חדירת תכנים של 'איכות הסביבה' לילדים [כמו למשל, ציטוט (לא נגעת): "למרבה הצער, בספרים החדשים בולטת מגמה הפוכה. תחת להחדיר ערכים חינוכיים שאליהם אנו שואפים, משרתים ספרי הלימוד ערכים אוניברסאליים כמו: היגיינה, בריאות השיניים, איכות הסביבה ומיחזור, זהירות בדרכים", רחמנא לצלן!].

34 בכלל על הומוניות ויהדות, הילכו שניהם יחדיו, ראה דברי פרופ' אליעזר גולדמן, יהדות ללא אשליה, בעריכת ד' סטטמן וא' שגיא, ירושלים תשס"ט, עמ' 87-91 ('חילון מושגים דתיים תמיד מלווה סכנות').

הינה פשע לכל דבר שחובה לשרשו מכל וכל, ואף במקורותינו יש די לצורך כך.³⁵ אך עוול יהיה לבוא ולהציג משוואה מגדרית לפיה אצל החילונים אין כזה דבר, ואיך זה שהחרדי לעומת החילוני כן בוחש בסביבה? שכן החיים ההרמוניים והאכפתיים, המלווים בדאגה כנה ומסירות למען הזולת, באופן המצוי פחות במגזרים אחרים, הם אלו שגוררים אחריהם בעיות "חפרנות".³⁶ הווי אומר, נצרך כאן טיפול בזיקה שלך לשכן, קח את זה בגבול, לדאוג לו - כן וכן, לחפור לשם חיטוט - חס ושלום! אבל אם ברצוני בביקורת נשכנית, אצור משוואה למגזר החילוני.³⁷

בשולי הדברים, עצם המשוואה בין חרדים לציבור הכללי, כביכול על החרדים לקבוע את אמות המידה המוסריות שלהם לפי אלו האוניברסליות, הנו מופרך מבחינת החרדים. אך גם אלו שכן סבורים לערוך משוואות כאלו, לעתים לוקים בהשוואה שקרית ומופרכת. כך נוכל לראות בבימות שונות ביקורת על הקולניות בה מתנהלות קבוצות חרדים במקומות ציבוריים, באופן המפריע לסביבה.³⁸ לדעתי, מדובר בדרך כלל באנשים די מנותקים שחושבים שרק בסביבתם החרדית מתנהגים כך. אני מזמין את המתלוננים לקווי האוטובוס החילוניים ולרכבת הקלה לצורך השוואה; האם חבורת סטודנטים או ילדי בית ספר מתנהגים טוב יותר? לעתים בולט כי במקום שאין ערכים, אין שום אכפתיות למבוגרים, אם בנתינת מקום ישיבה ואם בעזרה כללית. על מושבי האוטובוסים ישנם קשקושי בית"ר ירושלים ומכבי" ולא "מחבלים" ו"שונאים"... המתלונן רואה בסך הכל חרדים שחיים כבני אדם בחברה שלהם. משוחררים ומכייפים. בלי לתת לזה שום לגיטימציה אבל זו לא בעיה חרדית, אלא בעיה אנושית. לביקורת כזו אין מן הצורך להתייחס כלל.

סיכום

במצע האידיאולוגי - ה"אני מאמין" של כתב-העת "צריך-עיון" נכתב כך:

כתב-עת חרדי, חדש. הוא חרדי בעיסוקו בנושאים הקרובים ללבו של הציבור החרדי, לצד העובדה שעורכיו ומרבית משתתפיו משתייכים לקהילה החרדית ורואים את עצמם נאמנים לערכיה המכוננים [...] קהל היעד העיקרי של כתב-העת החדש הוא חברים מקשיבים בתוך הציבור החרדי, המאמינים שיש צורך בדיון וניסוח חדש כדי לשמר את הטוב שבאורחות חיינו, והסבורים שהעקרונות הנזכרים (או חלקם) ראויים לעיון ולהרחבה...

הווי אומר, הבימה מיועדת לאנשים הנאמנים לערכי החרדיות, שאינם מחפשים לברוח ממנה, ובוודאי שלא להפילה או לשנות מהמניפסט שלה כי הוא זה; אנשים הרוצים לשפר ולהוביל למצוינות ולמושלמות, לפתור בעיות ולא להשאיר את הדברים ב"צריך עיון", כפי שרוצים אולי מבקרים מבחוץ. כלומר, אם חרדי אותנטי מבקר באתר, והוא חש כאילו מוגש נגדו "כתב אישום" חריף החורף דינו לסקילה, אזי המשימה נכשלה.

עלינו - אנשים חרדים הרוצים בטובת החברה - לקחת בחשבון את התמונה במלואה. מטרתנו אינה "להפיל את החרדיות" כדי לפתור את הבעיות בדרך של ממילא (וכמובן ליפול לתוך בעיות חדשות), אלא להישאר בתוך המודל החרדי הקיים ועקרונותיו המקודשים. תחת שנבוא ברוח חלוציות של "עולם ישן עדי יסוד נחריבה", ונהרוס את החומות במטרה לפתור בעיות שנוצרו מתבנית החרדיות, עלינו לשפר ולייעל בין החומות. אני מאמין בשינוי זהיר בנושאים רבים, כמו רבים המבינים כי הדורות הראשונים של החרדיות עסקו בביצור החומות, וכעת ממשיכים ומתקדמים בבנייה פנימית - אך בכפוף ליסודות האמורים, המגדירים את השיח בתור "בונה" ולא בתור "משנה" או, חלילה, "הורס".

35 למשל, יש לציין את סוגיית "היזק ראייה" של פרק "לא יחפור", ואת הספרות הענפה ההלכתית הנובעת ממנה.

36 למעשה ישנו נתון בסיסי הקודם לסיבה זו, שלרוב מדובר בקהילות קטנות ומגובשות, מה שיוצר חיטוט גם בלי קשר לחרדיות, וכפי שמעידה מטפלת חילונית שעובדת עם החברה החרדית על המקבילה החילונית: "יש דברים אחרים שלפעמים [...] שאני רואה בזה יותר לחצים חברתיים. אני חושבת שזה מאפיין קהילות קטנות ומלוכדות. אני מרגישה את זה, אני מתחברת לזה שאני באתי ממקום שהוא כמו קיבוץ, אני מרגישה את אותם סוג לחצים שמתבטא בקודים של הלבוש, בסטיגמות על משפחות, בחטטנות [...] זה מאוד מוכר לי כאילו, מאיפה שאני גדלתי. זה מצחיק, ש[ב]קיבוץ שהוא מסגרת חילונית את רואה בדיוק אותם דברים, זה מאוד מקביל בעיניי. זה מאוד מראה כוחות של חברה בלי קשר לדת" (ת' נוסבאום ור' שפיגלמן, 'רגישות תרבותית של מטפלים שאינם דתיים בעבודה עם ילדים והורים חרדים', בתוך: מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה, ירושלים 2012, עמ' 183).

37 מובן שהדברים אמורים בכללות וברמת החיים האישיים, אך אסור לשכוח את מדורי הרכילות המגיעים לרזולוציות מבחילות בסיקור כל צעד ופעולה, כולל תפריטים קולינריים, של מושא סיקורם, תופעה שיש להצר על כך שחזרה גם לשולי העיתונות החרדית. בעצם, כל עוד שזה כתוב בעברית תקינה ועשירה, זה בסדר גמור, יש לראות בזה את התגלמות אידאל חופש התרבות.

38 ד' דמן בעיתון "משפחה" (כ"ג אד"א תשע"ו) העלה נושא חשוב לפיו חרדים מתנהגים בקולניות בטיסות או בשאר מרחבים ציבוריים. לדבריו הגיעו הדים רבים וכואבים (ל' אד"א תשע"ו), ביניהם רבים שחזקו את הדברים, כמו אחד שהעיד בזעזוע כי בחזרתו מליזענסק, הוא נתקל בקבוצות בחורים, חרדים כמובן... שהתנהגו כמו בהמות וכו' [וכי חשב לפגוש שם צעירים מדיזינגוף?]. לפינה בולטת זכתה תגובתו של ידידי י' שורף שהוסיף שמן למדורה בתארו כיצד חרדים מתנהגים בחוסר נימוס ובאינטראקציה מאוד בסיסית ובבלתי מפותחת, נושא שאכן ברמה עקרונית זקוק לטיפול אך שייך לדוגמה 2 שהוזכרה לעיל.

הדרך ארוכה, ותמיד יהיו נושאים שלא תהיה לנו שליטה עליהם או יכולת להשפיע לטובה. מעל כל הדוגמאות והנקודות, ישנה שאלה גדולה - והשלם גדול מסך חלקיו - האם החרדיות היא מוצר פגום שיש למצוא לו תחליף, או שמא שורת התוצאה מגלה מוצר שבעינינו עדיין שווה יותר ממוצרים אחרים. יש להתבונן וליצור חלוקה בין נושאים שניתנים לשיפור לבין נושאים שאכן לא נראית להם תקנה כרגע. לגבי אלו האחרונים יש להפנים ולהשלים שזהו מחיר הכרחי בכל קבוצה אנושית שלעיתים מחויבת לבלוע גם גחמות של עסקנים או אישי ציבור שונים. מה שברור שהביקורת צריכה להיות חותרת לתיקון, ואילו העמדת בעיות חרדיות במקביל לפתרונות חוץ-חרדיים באותו מגרש התמודדות, הינה חוטאת לאמת, לא משפרת את החרדיות כי אם חותרת תחתיה.

גם במישור הפרקטי זה לא משתלם. הביקורת הנשכנית יוצרת בקרבנו התמרמרות ותסכול המשליכים על הבית פנימה. כל צעד ושעל מתקשרים למסכת התלונות האנטי-חרדית. מה אנחנו משדרים בבית? מה אנחנו משדרים לעצמנו? שהחרדיות היא מוסד לא מוצלח מי יודע מה... והרי אנחנו כן רוצים לגדל את ילדינו כחרדים, אז לשם מה לשדר אנטיות?! אווירה של ביקורת לשמה, הנה מדבקת ומעירה כל הזמן בעיות חדשות. מעגל שלא נגמר של קושי ומועקה.

יש שירחיקו לכת ויטענו שמי שסבור כי מכלול הבעיות החרדיות אינו פתיר בתוך החרדיות, או שסתם כך החרדיות חונקת ולא מאפשרת התפתחות, הרי שהוא עושה עוול לעצמו ולילדיו, ומצד האמת עליו לעקור וללבוש זהות חדשה. זכיתי לחברים טובים שאינם משתייכים לציבור החרדי והם עולים עלי בהרבה ביראת השמים שלהם. אחד ההבדלים המזעריים (כיום, לדעתי) הוא שהם סבורים שמדינת ישראל הינה כיסא כבוד ה' בעולמנו, ואני עדיין נופל בין הכיסאות. יחי ההבדל הגדול. מה שברור שלחיות ברוגע דתי ובשאיפה לשלמות עדיף עשרת מונים על חיים בתפר ועיסוק אובססיבי במתיחת הגבולות. אלא שטיעון זה הוא יומרני, ואין מי שרשאי לדבר בשם החרדיות, קל לדבר אך מעבר מגזרי הנו צעד קשה מנשוא,³⁹ ולכן, אדם צריך להחליט היכן מקומו האמתי ולדון ברוגע ובענייניות על הגבולות ועל הבעיות שביניהם.

כמובן שלא באתי אלא להציע דוגמאות ודרכי טיפול, ותפילתי שלא ייתפסו הקוראים לאלו, אלא לאמירה המרכזית אותה נושא המאמר.

39 "זה כמו להגיד לאנשים שיש להם ביקורת על הישראליות, למה אתה עדיין ישראלי? זה אותו דבר. זה מה שגדלת אתו, זה הזהות שלך. זה חלק מהזהות שלך" (ש' בן גיגי-סלוצקי, פיה פתחה בחכמה: תהליכי כינון והבניית זהות מקצועית בקרב עיתונאיות חרדיות, עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית, ירושלים תשע"ו, עמ' 65, דברים מצוטטים מאחת המרואיינות).